

ZRÓWNOWAŻONE PONOWNE WYKORZYSTANIE, OCHRONA I NOWOCZESNE ZARZĄDZANIE HISTORYCZNYMI RUINAMI

SOLDANO Silvia¹ FREندا Antonino² BORLIZZI Patrizia³

¹ Silvia Soldano, LINKS Foundation - Leading Innovation and Knowledge for Society

² Antonino Frenda, LINKS Foundation - Leading Innovation and Knowledge for Society
<https://orcid.org/0000-0003-3102-1624>

³ Patrizia Borlizzi, LINKS Foundation - Leading Innovation and Knowledge for Society

ABSTRAKT: Właściciele i zarządcy tysięcy średniowiecznych ruin w całej Europie mierzą się z wyzwaniem ich zachowania, pomimo ograniczonych możliwości współczesnego wykorzystania tych miejsc. Projekt RUINS wypracowuje metody, które pomagają zarządcom znaleźć współczesne, społeczne zastosowania dla zabytkowych ruin przy jednoczesnym zachowaniu dziedzictwa kulturowego w nienaruszonym stanie. Badania i ocena różnych miejsc pozwolą na stworzenie podstaw dla kompleksowych planów zarządzania.

Niedostateczna funkcjonalność średniowiecznych ruin daje ograniczone możliwości budowania rentownej przyszłości ekonomicznej tych miejsc. Nadanie nowych funkcji ruinom może zaowocować szerokimi, opłacalnymi metodami ich wykorzystania.

Ma to na celu z jednej strony znalezienie równowagi pomiędzy interesami udziałowców i oczekiwaniami społecznymi dotyczącymi wykorzystania średniowiecznych ruin, a z drugiej strony zachowaniem ich autentyczności i wartości historycznej.

Określenie nowej funkcji wymaga szczegółowej wiedzy o budynku we wszystkich jego aspektach, ale także rozważenia wartości społeczno-ekonomicznych kontekstu, który identyfikuje jego historyczne znaczenie i wartość artystyczną. Podejście to ma za zadanie znalezienie nowych celów dla zabytków, zachowując jednak harmonię z cechami, które nadają im wartość i znaczenie.

W ramach projektu RUINS, realizowanego w ramach programu INTERREG Europa Środkowa, opracowywany jest podręcznik, który stanowi skuteczne narzędzie przydatne dla właścicieli i zarządców tysięcy średniowiecznych ruin w Europie, służące ponownemu wykorzystaniu, konserwacji i nowoczesnemu zagospodarowaniu tych obiektów.

Praca składa się z 5 rozdziałów, które próbują w wyczerpujący sposób odpowiedzieć na problemy związane ze współczesnym użytkowaniem ruin historycznych.

SŁOWA KLUCZE: Zabytkowe ruiny, konserwacja, zrównoważone ponowne wykorzystanie, zarządzanie

1. Wstęp

Konserwacja zabytków jest prostsza, gdy wykorzystana jest do celów społecznie użytecznych (Karta Wenecka z 1964 r., art. 5).

Aby zapewnić przetrwanie dawnych budowli zabytkowych, należy również zbadać możliwości ich wykorzystania do nowych celów, jeśli te nie są sprzeczne z interesami historycznymi i artystycznymi (Włoska Karta Konserwacji Zabytków z 1972 r.).

Każde państwo zobowiązuje się prowadzić politykę zmierzającą do tego, aby zapewnić dziedzictwu kulturowemu i naturalnemu odpowiednią funkcję w życiu społeczności (Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego z 1972 r.).

Każde miejsce można określić jako wyjątkowe ze względu na swoje charakterystyczne cechy i ślady, które nawarstwiły się w czasie i przestrzeni. Gęsta struktura materiałów, wspomnień, relacji i przedmiotów, które składają się na te szczególne cechy, stanowi o autentyczności miejsca.

Właściwym podejściem jest poszanowanie autentycznych cech estetycznych, funkcjonalnych i kulturowych danego miejsca i przywrócenie im funkcjonalności w teraźniejszości. Dowiedziono, że budynkom historycznym można nadać nowe funkcje, które odpowiadają potrzebom współczesnego życia (Deklaracja Amsterdamska z 1975 r.).

Wyodrębnienie nowej funkcji wymaga szczegółowej wiedzy na temat budynku we wszystkich jego aspektach, ale także rozważenia wartości społeczno-ekonomicznych kontekstu, który określa jego znaczenie historyczne i wartość artystyczną. Podejście to ma na celu odnalezienie nowych celów dla zabytków, ale w harmonii z charakterystyką, która nadaje im wartość i znaczenie.

Dziedzictwo musi odgrywać kluczową rolę w kontekście zrównoważonego rozwoju, związanego ze spójnością społeczną, dobrobytem, kreatywnością, atrakcyjnością ekonomiczną i promowaniem zrozumienia między społecznościami. Dzięki udziałowi społeczności lokalnych, korzystanie z dziedzictwa kulturowego staje się ważnym zasobem, który należy chronić i utrzymywać. Aktywny udział pozwala obywatelom i odbiorcom uznać pamięć historyczną i kulturową jako wartość; zasób, który będzie aktywizował zrównoważony rozwój ekonomiczny poprzez przypisanie nowego przeznaczenia budynkowi.

Funkcje kulturalne (park archeologiczny, muzeum miejsca, muzeum, wystawy stałe, lokalizacja dla wydarzeń kulturalnych, etapy szlaków kulturowych itp.) są najczęściej wykorzystywane i lepiej odpowiadają kryteriom autentyczności i kompatybilności.

Ryc. 1 Literatura i religia spotykają się ponownie w Selexyz Dominicanen - księgarni w Maastricht

Ruiny mogą ponownie pełnić rolę punktu odniesienia dla życia społecznego i kulturalnego społeczności, ale także stać się atrakcją turystyczną. Jednakże ruiny są wykorzystywane nie tylko do realizacji funkcji kulturalnych: w niektórych przypadkach mogą pełnić funkcje edukacyjne i/lub komercyjne i/lub mieszkalne. W większości przypadków obecność kilku funkcji, mniej lub bardziej powiązanych ze sobą, występuje w obrębie tego samego obiektu. Zastosowanie wielofunkcyjności pozwala na rozszerzenie możliwości i szans wykorzystania zabytku, również w zależności od pory roku.

2. Podręcznik najlepszych praktyk. Międzynarodowa koncepcja modelowego wykorzystania średniowiecznych ruin do celów społecznych

Ten podręcznik stanowi narzędzie operacyjne przydatne dla właścicieli i zarządców tysięcy średniowiecznych ruin w Europie w celu ponownego wykorzystania, konserwacji i nowoczesnego zagospodarowania tych obiektów.

Jest on ściśle powiązany i skoordynowany z dwoma innymi podręcznikami przewidzianymi w projekcie Ruins programu INTERREG Europa Środkowa (jeden dotyczy kwestii konserwacji i zachowania ruin, a drugi współczesnego zarządzania tymi obiektami). Jest pomyślany jako dokument operacyjny dostępny dla wszystkich stron zaangażowanych w proces podejmowania decyzji o ponownym wykorzystaniu ruin historycznych. Nie jest to zatem tekst naukowy, ale raczej przewodnik operacyjny, zawierający praktyczne przykłady interwencji i kilka studiów przypadków na poziomie międzynarodowym. W wielu przypadkach, narzędzia i metody rozwoju poszczególnych faz opracowania projektu ponownego wykorzystania zrujnowanego obiektu zabytkowego są zestawione i opisane.

Ważnymi odniesieniami teoretycznymi są najlepiej ugruntowane teorie renowacji i wykorzystania dziedzictwa historycznego na poziomie międzynarodowym, z silnym zapleczem związanym z włoską szkołą renowacji, która od dawna zajmuje się tematem ponownego wykorzystania budynków historycznych.

Dokumentowi temu przyświecają pewne ogólne zasady, które nakreślają prawidłowe podejście proceduralne do projektu ponownego wykorzystania ruin, a mianowicie:

- **Zachowanie autentyczności:** projekt dotyczący użycia i przywrócenia do użytku zabytkowych ruin musi respektować podstawowe zasady autentyczności w duchu Dokumentu z Nary (1994). Zgodnie z tym dokumentem, ochrona dziedzictwa kulturowego we wszystkich jego formach i okresach historycznych jest zakorzeniona w wartościach przypisywanych dziedzictwu.
- **Planowanie dla zrównoważonego rozwoju:** projekt zrównoważonego użytkowania i ponownego wykorzystania zabytkowych ruin musi respektować podstawowe założenia zrównoważonego rozwoju w duchu "Deklaracji Paryskiej ICOMOS w sprawie dziedzictwa jako siły napędowej rozwoju". Zgodnie z tą deklaracją dziedzictwo kulturowe musi odgrywać kluczową rolę w kontekście zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do spójności społecznej, dobrobytu, kreatywności, atrakcyjności ekonomicznej i promowania zrozumienia między społecznościami.
- **Określenie realistycznego nowego sposobu użytkowania:** znalezienie najbardziej odpowiedniej funkcji do danego kontekstu jest kluczowe dla zachowania wartości kulturowej obiektu zabytkowego. Zawsze należy zacząć od charakterystyki ruin, badając kulturowe i fizyczne parametry "kompatybilności".
- **Identyfikacja współczesnych sposobów użytkowania:** formy użytkowania i ponownego wykorzystania zabytkowych ruin mogą być różne w zależności od specyfiki budynków i ich kontekstu. Każdy obiekt ma swoją specyfikę i dlatego wymaga indywidualnego podejścia.
- **Jakość architektury i projektowania:** projekt adaptacji i transformacji zabytkowych ruin musi być w stanie stworzyć korzystną relację pomiędzy starym i nowym budynkiem. Wysokiej jakości, architektonicznie kreatywne rozwiązanie jest najbardziej odpowiednim podejściem.

- Dostępność i obsługa zwiedzających: zabytkowe ruiny, jako miejsca pamięci i cenne przestrzenie dla społeczności, muszą być dostępne i przyjazne dla wszystkich. Dostępność nie ogranicza się przy tym do wymiaru czysto fizycznego, ale obejmuje również aspekty poznawcze i użytkowe.
- Konserwacja i zarządzanie: dobre zarządzanie i konserwacja mają kluczowe znaczenie dla długoterminowej ochrony zabytków, zbiorów i obiektów dziedzictwa kulturowego - oznacza to konieczność zapewnienia odpowiednich umiejętności i procedur w celu zagwarantowania właściwej opieki nad nimi. Złe zarządzanie i konserwacja narażają zabytki na ryzyko i mogą prowadzić do wyższych kosztów w przyszłości.

Podręcznik składa się z pięciu rozdziałów, które w wyczerpujący sposób próbują odnieść się do kwestii związanych ze współczesnym i społecznie użytecznym wykorzystaniem historycznych ruin.

Rozdział pierwszy przedstawia ogólne cele dokumentu, w odniesieniu do konkretnych dążeń projektu europejskiego Ruins programu INTERREG Europa Środkowa.

Rozdział drugi oferuje zwięzły historyczny przegląd teorii odbudowy i koncepcji użyteczności dziedzictwa kulturowego - a zatem także zabytkowych ruin w Europie. Rozdział ten dostarcza teoretycznych podstaw tematu ponownego wykorzystania średniowiecznych ruin. W gruncie rzeczy, na przestrzeni dziejów ruiny były interpretowane na różne sposoby, w zależności od kontekstu historycznego i rozważań na temat przeszłości i upływu czasu oraz relacji, jaką człowiek nawiązał na przestrzeni wieków z podupadłymi relikami minionych epok. Równocześnie podejście do wykorzystania ruin przechodziło różne ewolucje ideowe. Teoretyczna dyskusja na temat adaptacyjnego przywrócenia do użytku jako sposobu na zachowanie zabytków rozpoczęła się w XIX wieku. W ostatnich czasach pojawiają się nowe refleksje na temat relacji pomiędzy wymaganiami konserwatorskimi (dokumentacja ruin) a tymi, które są zdefiniowane w projekcie, ale także kwestia, która do tej pory była zanedbywana w domenach archeologicznych i konserwatorskich - użycie tych artefaktów, które nie jest już rozumiane jako problem materiałowy, ani nawet jako prosty pretekst do stworzenia pojedynczych "wymyślonych ruin", zamiast ponownego kontekstualizowania ruiny, która z przeszłości przenosi się do teraźniejszości jako "forma życia", jako zasób, który odpowiada za nowe obowiązki.

Rozdział trzeci poświęcony jest wytycznym w sprawie rozwoju społecznie użytecznego projektu współczesnego życia i ponownego wykorzystania zabytkowych ruin w oparciu o zasadę zrównoważonego rozwoju. Podstawowe kroki koncepcyjne i projektowe są podkreślone i podsumowane w następujących paragrafach.

Pierwszą fazą opisywaną w procesie ponownego wykorzystania obiektu jest faza wiedzy. Jest to etap niezbędny do prawidłowej interpretacji miejsca oraz do opracowania projektu zrównoważonej odbudowy i ponownego wykorzystania. Faza wiedzy obejmuje zarówno analizę źródeł pośrednich (bibliografia, ikonografia, kartografia historyczna itp.), jak i bezpośrednie podejście do artefaktu poprzez różne formy badań i diagnostyki. Wreszcie, kolejną częścią fazy poznawczej jest dokładna analiza ograniczeń (fizycznych, normatywnych, zarządczych), które dotyczą ruin.

Druga faza jest powiązana z procesem podejmowania decyzji, który prowadzi do wyboru rozwiązania (lub kilku scenariuszy do wyboru) nowego wykorzystania ruin. Proces ten, oparty na poprzedniej fazie wiedzy, rozpoczyna się od badania charakterystyki krajobrazu, kontekstu społeczno-gospodarczego i kulturowego, w którym znajduje się obiekt historyczny. W gruncie rzeczy znalezienie najbardziej odpowiedniej funkcji w danym kontekście jest kluczowe dla zachowania kulturowego znaczenia budynku zabytkowego. Adaptacyjne ponowne wykorzystanie budynku zabytkowego jest trudnym procesem, ponieważ wartości dziedzictwa, cechy fizyczne i potencjał budynku zabytkowego powinny być poddane całościowej analizie. Decyzja o nowym sposobie użytkowania powinna być oparta na analitycznej i naukowej metodzie w celu znalezienia najbardziej odpowiedniej strategii dla projektu ponownego wykorzystania. Konieczne jest zaangażowanie wszystkich zainteresowanych stron (m.in. właścicieli, osób odpowiedzialnych za konserwację i ochronę, polityków) oraz zapewnienie udziału społeczności lokalnej w celu osiągnięcia wiarygodnego i wspólnego wyboru nowego sposobu użytkowania. Ponadto należy wcześniej oszacować finansową i ekonomiczną wykonalność projektu ponownego wykorzystania, stosując metody takie jak analiza kosztów i korzyści oraz systemy wspomagania decyzji.

Na końcu podano kilka ogólnych przykładów potencjalnych nowych zastosowań, które są zgodne z głównymi typologiami średniowiecznych ruin rozsianych po całej Europie (np. budynki obronne, budynki sakralne, mury miejskie, budynki mieszkalne).

Ryc. 2 Zamek Urquhart w Szkocji obecnie zamieniony w muzeum miejsca

Trzecia faza dotyczy rzeczywistego projektu ponownego wykorzystania i może być zasadniczo ukierunkowana na: wykorzystanie obiektu jako ruiny lub przekształcenie go przy pomocy współczesnego projektu, który respektuje jego cechy jako zabytku historycznego. W pierwszym

przypadku, ruina jest wykorzystywana głównie jako muzeum, a konieczne interwencje dotyczą - oprócz tych związanych z bezpieczeństwem i ochroną, odbudową i wzmocnieniem zabytku - dotyczą działań niezbędnych do zapewnienia dostępności tego miejsca.

Ryc. 3 Przedstawienie na scenie, Stary zamek Celje, Słowenia

Działania te obejmują projektowanie oznakowania drogowego i turystycznego, systemów dostępności i podstawowych systemów roślinnych związanych na przykład z oświetleniem, kanalizacją i doprowadzeniem wody. Ten rodzaj wykorzystania ruin może również obejmować tymczasowe użytkowanie jako miejsca wydarzeń kulturalnych, takich jak koncerty, festiwale, rekonstrukcje historyczne itp.

W szczególności, w kwestii dostępności, wyraźnie zdefiniowano podejście znane jako "projektowanie dla wszystkich" lub "projektowanie uniwersalne", czyli projektowanie przestrzeni, miejsc i obiektów, które mogą być używane przez wiele osób, niezależnie od ich wieku i zdolności psychofizycznych. Miejsce uznaje się za dostępne, jeśli każda osoba, nawet z ograniczonymi lub obniżonymi zdolnościami motorycznymi, sensorycznymi lub psycho-poznawczymi, może dostać się do niego i poruszać się po nim bezpiecznie i autonomicznie. Tworzenie "dostępnego" miejsca oznacza zatem uczynienie go bezpiecznym, wygodnym i jakościowo lepszym dla wszystkich potencjalnych użytkowników. Dostępność powinna być zatem rozumiana w sposób szeroki, jako zbiór cech przestrzennych, dystrybucyjnych i organizacyjno-zarządczych, które są w stanie zapewnić rzeczywiste korzystanie z obiektów i urządzeń przez każdą osobę.

W ramach kompleksowego procesu rozwoju, aspekty związane z przekazem i komunikacją muszą odgrywać pierwszorzędą rolę, dla opracowania których właściwe będzie odwołanie się do celów i zasad zalecanych przez "Kartę interpretacji i prezentacji miejsc o znaczeniu kulturowym" ICOMOS. Treść komunikacji, zidentyfikowana w projekcie naukowym, będzie wymagała znalezienia środków, narzędzi, wyborów operacyjnych, by przekazać szerszemu gronu odbiorców niż specjaliści to, co stanowi istotę i specyfikę obiektu zabytkowego.

W przypadku przekształcenia ruin w miejsca, które mogą pełnić różnego rodzaju funkcje (kulturalne, turystyczne, handlowe, mieszkalne, itp.) projekt ponownego wykorzystania jest oczywiście o wiele bardziej złożony i musi zapewniać przemyślany kompromis pomiędzy nowymi i starymi elementami. Udana adaptacja to taka, która szanuje istniejący budynek i jego historyczny kontekst oraz dodaje współczesną warstwę do zabytkowego budynku i nie niszczy jego charakteru. Projekt architektoniczny oparty na analizie historyczno-krytycznej i estetycznej, a także na zasadach konserwatorskich powinien zapewniać rozwiązania respektujące wartości miejsc, zarówno materialne, jak i niematerialne. Prace konserwatorskie i rekonstrukcyjne muszą być możliwe do odróżnienia, przeprowadzane w sposób dyskretny i kontrolowany, uwzględniając poprzednie fazy budowy zabytkowych ruin. Ponadto materiały użyte do odbudowy i ponownego wykorzystania powinny być przyjazne dla środowiska i charakteryzować się cechami fizyko-chemicznymi i estetycznymi zgodnymi z istniejącymi materiałami, jak również być trwałe. Adaptacja roślin i technologii musi być uwzględniona w rygorystycznych krajowych ramach prawnych i dążyć do zachowania obecnych standardów komfortu i bezpieczeństwa. Należy znaleźć rozwiązania możliwie nieinwazyjne, uwzględniając również wykorzystanie nowoczesnych technologii.

Ryc. 4 Projektacja świetlna na ruinach Opactwa Świętej Maryi, Jork (Anglia)

W tym rozdziale przeprowadzono dogłębne badania nad wykorzystaniem technologii informacyjno-komunikacyjnych, które pozwalają na innowacyjne i całościowe podejście do kwestii zagospodarowania zabytkowych ruin. Wizualizacja miejsc o znaczeniu historycznym zamkniętych dla publiczności lub już nieistniejących, czy też rekontekstualizacja obiektów historycznych lub archeologicznych to tylko niektóre z możliwości tych narzędzi, które mogą być udostępnione użytkownikom.

Rozdział czwarty poświęcony jest zagadnieniu znaczenia zarządzania i okresowej konserwacji ruin. Dobry plan konserwacji to uporządkowany i udokumentowany zestaw zadań, który obejmuje działania, procedury, zasoby i skalę czasową wymagane do przeprowadzenia konserwacji. Istotne jest, aby zalecać i ustalać dobrej jakości prace konserwacyjne, podejmowane okresowo po regularnych inspekcjach (w cyklu co najmniej pięcio- lub dziesięcioletnim), z wykorzystaniem tradycyjnych i zgodnych technik i materiałów. Ponadto szczególny nacisk położono na opracowanie planu obsługi zwiedzających, który jest istotnym aspektem poszanowania trwałości i zrównoważonego użytkowania obiektów zabytkowych. Interesującym narzędziem jest ocena pojemności turystycznej (Tourist Carrying Capacity), rozumianej jako maksymalna liczba turystów, jaką może przyjąć dana destynacja bez uszczerbku dla jej wartości kulturowej i spójności fizycznej.

Ostatni rozdział przedstawia główne możliwości wykorzystania średniowiecznych ruin, wskazując na dobre i złe praktyki interwencji. Ten zbiór studiów przypadku został stworzony dzięki wkładowi wszystkich partnerów projektu i stanowi źródło ogromnego zainteresowania zarówno dla zaangażowanych stron, jak i specjalistów, którzy mogą zagłębić się w szczegóły poszczególnych projektów i znaleźć inspirację lub odwrotnie - zrozumieć, jakie mogą być niewłaściwe podejścia do projektu ponownego wykorzystania.

Bibliografia gromadzi wszystkie teksty wykorzystane do opracowania podręcznika i dostarcza przydatnych materiałów do dalszych opracowań.

Poniżej przedstawiamy spis treści podręcznika.

Tytuł: *Międzynarodowa koncepcja modelowego wykorzystania średniowiecznych ruin do celów społecznych*

Spis treści:

1. Cele publikacji.
2. Wykorzystanie i ponowne zagospodarowanie ruin.
 - 2.1 Cele związane z dziedzictwem kulturowym;
 - 2.2 Ponowne wykorzystanie europejskich ruin na przestrzeni dziejów;
 - 2.3 Podejście do opracowania projektu ponownego wykorzystania ruin;
3. Wytyczne dla korzystnego społecznie ponownego wykorzystania średniowiecznych ruin.
 - 3.1 Społeczności i dziedzictwo kulturowe;
 - 3.2 Zasady odniesienia: autentyczność, kompatybilność, zrównoważony rozwój;
 - 3.3 Faza wiedzy;
 - 3.3.1 Zrozumienie znaczenia ruin;
 - 3.3.2 Wiedza historyczna;
 - 3.3.3 Pomiary topograficzne i architektoniczne;
 - 3.3.4 Badanie diagnostyczne dla dziedzictwa kulturowego;
 - 3.3.5 Ramy prawne;

3.4 Proces podejmowania decyzji.

3.4.1 Analiza uwarunkowań terytorialnych;

3.4.2 Rola i udział podmiotów zainteresowanych w procesie decyzyjnym;

3.4.3 Zaangażowanie społeczności lokalnych;

3.4.4 Analiza zysków i kosztów oraz systemy wspomaganie decyzji;

3.4.5 Wybór sposobu użytkowania: katalog potencjalnych sposobów użytkowania w odniesieniu do typologii budynku;

3.5 Projekt ponownego wykorzystania;

3.5.1 Zachowanie autentyczności, kształtu i zniszczonej formy ruin;

3.5.1.1 Interpretacja i ekspozycja: muzeum miejsca;

3.5.1.2 Dostępność;

3.5.1.3 Obiekty i infrastruktura: ogrzewanie, oświetlenie, systemy energetyczne i oznakowanie;

3.5.1.4 Systemy bezpieczeństwa i ochrony;

3.5.2 Reintegracja wizerunku ruin z nowoczesnym wzornictwem;

3.5.2.1 Projektowanie i sadzenie roślin;

3.5.3 Multimedia i technologie do wirtualnego i immersywnego wykorzystania ruin;

3.6 Plan zarządzania;

3.6.1 Plan konserwacji;

3.6.2 Plan obsługi turystów i ocena zdolności przepustowej obiektu;

3.6.3 System zarządzania;

3.6.4 Plan finansowy;

3.6.5 Plan marketingu i komunikacji;

4. Dobre i złe praktyki: omówienie przypadków;

5. Bibliografia.

Bibliografia

Ashurst J., *Conservation of Ruins*, Amsterdam-London: Elsevier/Butterworth-Heinemann, 2007.

Augé M., *Le temps en ruines*, Galilée, Paryż, 2003.

Barbanera M., *Relitti riletti: metamorfosi delle rovine e identità culturale*, Turyn: Bollati Boringhieri, 2009.

Billeci B., Gizzi S., Scudino D., *Il rudere tra conservazione e reintegrazione*, Rzym: Gangemi, 2006.

Carbonara G., *Atlante del restauro*, Mediolan: Utet Scienze Tecniche, 2004.

De Martino G., *Rovine e ruderi: conservazione e progetto*, Rzym: Gangemi Editore, 2017.

Gherzi A., Mazzino F., *Landscape & ruins : planning and design for the regeneration of derelict places*, proceedings of ECLAS conference 2009: Genova, 23rd-26th september 2009, Alinea, Florencia, 2009.

Malighetti L. E., *Recupero edilizio strategie per il riuso e tecnologie costruttive*, Mediolan: Arketipo, 2011.

Montella M., *Valore e valorizzazione del patrimonio culturale storico*, Mediolan: Mondadori Electa, 2009.

Oteri A. M., *Rovine. Visioni, teorie, restauri del rudere in architettura*, Argos, 2009.

Pellegrini P. C., *Manuale del riuso architettonico. Analisi ed interventi contemporanei per il recupero degli edifici*, Palermo: Dario Flaccovio Editore, 2018.

Plevoetsand B., Van Cleempoel K., *Adaptive Reuse as a Strategy towards Conservation of Cultural Heritage: a Literature Review*, [w:] Brebbia C., Binda L. (Red.), *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture*, 2011.

Scottish Civic Trust, *New uses for former church buildings*, Glasgow, 2006.

Tortora G., *Semantica delle rovine*, Rzym: Manifestolibri, 2006.

Ugolini A., *Ricomporre la rovina*, Mediolan: Alinea Editrice, 2010.